

Андрій БАХАНОВ

АРХІЄПИСКОП ІНОКЕНТІЙ ЯК ХРИСТИЯНСЬКИЙ ПРОПОВІДНИК

У статті показано, що політичні погляди Інокентія базувалися на визнанні самодержавної влади, яка керується Законом Божим, гарантом соціального спокою. На основі аналізу проповідей Інокентія подано загальну характеристику релігійно-етичних повчань на сюжети Святого Письма та урочистих подій світського життя. Виявлено основні прийоми, які застосовував архієпископ для підсилення впливу проповідей на паству.

Ключові слова: *проповідь, християнський проповідник, архієпископ Інокентій.*

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що динамічний розвиток сучасної цивілізації все чіткіше виокремлює притаманні їй ознаки інформаційного суспільства: підвищення ролі інформації та інформатизації, автоматизації різних галузей життя, подолання надмірної залежності індивідуума від маси, розширення ступеня свободи особи. Сучасна релігійна ситуація в Україні характеризується роз'єднаністю православ'я та ставить на порядок денний питання створення єдиної помісної церкви, тому підвищується увага громадськості і владних структур до проблем православної церкви. Особливої значущості набуває звернення до проповіді як засобу впливу церкви на широкі верстви населення та досвіду християнських проповідників і філософів. Одним із таких проповідників XIX ст. є Інокентій Борисов, який, за словами М.Бердяєва, був єдиним на той час церковним ієрархом, хто застосовував філософські підходи до тлумачення церковних догматів.

Християнська проповідь – церковне повчання, яке проголошується в храмі під час літургії і має за мету роз'яснити слухачам учення Ісуса Христа. Церковне вчення про проповідь спирається на слово самого Ісуса Христа та апостолів (Ів. 16, 13; 14, 26; Мт. 10, 19; Мр. 13, 11; Лук. 12, 12; 1 Кор. 2, 4, 12, 13; 1 Ів. 20, 27 та ін.). Вважається, що головною продуктивною силою проповіді є благодать, яка дарується у таїнстві священства, тому право літургійної проповіді надається лише особам, які мають благодать священства (апостольське правило 68-е та правило 64-е VI Вселенського собору). При цьому церква визнає корисність та необхідність для проповіді природних здібностей, розуму та слова самих проповідників.

Одним із найяскравіших проповідників ХІХ ст. був Інокентій (Борисов) Херсонський, внесок якого у проповідництво порівнюють з діяльністю Іларіона Київського, Кирила Турівського, Серапіона Володимирського, Феодосія Печерського, Димитрія Ростовського, Феофана Прокоповича, Філарета Київського (Амфітеатрова).

Однак аналіз досліджень і публікацій, присвячених діяльності Інокентія, свідчить про недостатню вивченість проповідницької спадщини архієпископа. Лише окремі аспекти цього питання висвітлені у роботах дослідників ХІХ ст. М.Барсова, В.Востокова, Т.Буткевича, І.Давидова, Ф.Титова. У них побіжно розглядається вплив на формування поглядів Інокентія як проповідника, проте зміст самих проповідей залишився поза їх увагою. Це зумовило вибір теми цієї статті.

Т.Буткевич розподіляє проповіді Інокентія на 1) присвячені певним подіям релігійного життя та 2) слова, сказані з особливого приводу. Головною темою перших є переконання в істиності життя Боголюдини, других – “пояснення політичних та соціальних умов народного життя з християнської точки зору” [1, 89]. Саме з огляду на цей розподіл для дослідження було обрано такі літургійні (присвячені подіям релігійного життя) проповіді: “Слово в навечір'я Нового року” з циклу “Слова та бесіди на свята Господні”, “Слово на утрени, у п'ятницю першої седмиці Великого посту”, “Слово на страсті Господні”, “Повчання на літургії, у перший день Великодня”, з циклів “Першої седмиці Великого посту”, “Страсної седмиці” та

“Світлої седмиці” і вміщених у добірці – “Великий піст та Світле Христове Воскресіння”. З позалітургійних (сказаних на особливі випадки) ми розглядаємо “Слово на день священного вінчання на царство Благодетивішого Государя Миколая Павловича”, “Слово при вступі на паству Харківську, сказане у Харківському Успенському соборі (1842 р.)” та “Слово про літо, друге”.

Метою статті є на основі аналізу названих проповідей виявити характерні риси проповідницької діяльності архієпископа Інокентія та особливості його поглядів на проповідництво.

І.Давидов зазначає, що з проповідей Інокентія можна скласти повне річне коло духовних повчань [2]. Цей основний предмет проповіді Інокентія, на думку дослідника, має особливий прояв у трьох моментах християнського буття – житті, смерті та відродженні, що містяться у трьох “седмицях” – Першій Великого посту, Страсної та Світлої.

“Перша седмиця Великого Посту” зображує людське життя як приготування до смерті та відродження, пояснює необхідність покаювання та значення покаюної молитви. “Страсна седмиця” присвячена смерті та розкриває сенс земного життя Ісуса Христа; навчає вмирати разом із Господом. У проповіді “Світлої седмиці” пояснюється символ Воскресіння як перемоги Віри, Любові та Надії. Внутрішньому значенню трьох седмиць відповідає і сам їхній склад. Першій, за словами проповідника, – притаманні не квіти красномовства, а сльози та попіл покаювання. Слово Страсної просякнуто глибоким почуттям замишування. Світла седмиця урочиста та солодка [2].

Проповіді “Першій седмиці Великого посту” зображують людське життя, яке розглядається як приготування до смерті та відродження. Особлива увага приділяється трьом таїнствам – покаюванню, сповіді та причащенню Святих Тайн, що здійснюються протягом цього тижня та слугують внутрішньому очищенню. У цих бесідах проповідник розкриває сутність цих таїнств та доводить їхню необхідність. Так, у “Слові на утрени, у четвер першої седмиці Великого посту, про сповідь” Інокентій розкриває історію сповіді, простежуючи її від моменту появи необхідності у сповіді, а саме – гріхопадіння [8, 57]. Наступну проповідь, “Слово на утрени, у п’ятницю першої седмиці

Великого посту”, Інокентій присвячує суду і починає з проведення певної паралелі між судом мирським та судом небесним. Далі проповідник наголошує на тому, що на суді небесному все буде зважено не відповідно до суворості закону, а за самим лише милосердям. Причиною цього, за словами священика, є задоволення закону жертвою, яка вже була принесена на Хресті. Отже, сутність покаяння та сповіді полягає у щирому, чистосердечному визнанні людиною власних гріхів перед Тим, хто вже поніс за них кару. Тому Інокентій підкреслює необхідність сповіді не для церкви, а для людини як засобу самопізнання. Насамкінець проповідник каже про зовнішню простоту, але разом з тим глибокий духовний сенс сповіді та відпущення гріхів. Він застерігає від обрядовір’я та сприйняття гріха як чогось незначного [8, 69].

У проповіді “Слово на страсті Господні” з циклу “Страсна седмиця” Інокентій прагне якомога доступніше пояснити сенс та значення останніх семи слів, що були сказані Ісусом, розіп’ятим на Хресті. У них знайшло відображення усе життя Спокутувача. Перші три слова переважно стосуються людей, які були поряд із Ісусом у час страти. Чотири останніх, на думку Інокентія, відображають власний стан Розіп’ятого. Першим словом були пробачені вороги Спасителя. Другим – був даний заповіт матері та улюбленому учневі, і цим Ісус виконав обов’язки людські. Третім – прийнятий до серця Христа розбійник, що розкаявся. Переходячи до останніх чотирьох слів, проповідник, аби краще пояснити фізичний стан Розіп’ятого, звертається до медичних знань. “Однією з безпосередніх дій хресної страти в розіп’ятих було те, що кров, зупинена у природному колооберті, прямувала до серця, чим спричиняла мученицьке томління та спрагу. Саме це томління та саме цю хресну спрагу відчував Єдинородний Син Божий...” [7, 132]. Четвертим словом передано тілесне страждання розіп’ятого та томління спрагою. П’ятим – страждання духовне, віддалення від Отця. З шостим словом – “Звершилось!” (Ів. 19: 30) сталося те, в чому полягає вся сутність християнства. У цьому останньому, сьомому слові, Син об’єднався з Отцем, а через Сина відбулося об’єднання з Ним усього людства.

Розкриваючи всю силу божественних слів, проповідник учить паству помирати з Господом та подібно до Господа [7, 134].

Цікавим аспектом цієї проповіді є те, що в ній Інокентій вдало використовує історико-порівняльний метод. По суті, він звертається до однієї й тієї ж самої події декілька разів, зіставляючи свідчення євангелистів: згідно з Іваном після слова “Звершилося!” Ісус помирає (Ів. 19: 30); в Євангелії від Луки останні слова Ісуса були “Отче, у руки Твої віддаю Свого духа!” (Лк. 23: 46), у Марка та Матвія взагалі не згадуються останні слова Ісуса: “А Ісус скрикнув голосом гучним, – і духа віддав!” (Мр. 15: 37) та “А Ісус знову голосом гучним скрикнув, – і духа віддав...” (Мт. 27: 50). Отже, Інокентій розглядає окремі свідчення євангелистів Івана та Луки як послідовні події, а саме визначає передостаннім, шостим словом Ісуса – “Звершилося!”, а сьомим, останнім – “Отче, у руки Твої віддаю Свого духа!..”. Хоча підстав для такої хронологізації, на перший погляд, нема, оскільки як Лука, так і Іван чітко вказують на те, що після сказаних слів він “духа віддав”.

У своєму богословському трактаті “Останні дні земного життя Господа нашого Ісуса Христа” Інокентій дає той самий хронологічний порядок: “...Господь скрикнув голосно: “звершилося!” (Ів. 19: 30). Це було останньою межею і волі Божої, що виконувалась тепер над Ходаком Бога та людей, і самих Його страждань, оскільки Його пречисте тіло, для якого страждання, відповідно до самої Його досконалості, подібні мукам, що не можна описати, вже готово було розлучитися з душею. Підвівши очі до неба, Ісус сказав: “Отче, у руки Твої віддаю Свого духа!..”. Після цих божественних слів голова Його схилилась (як зазвичай буває з помираючими), і Він “духа віддав” (Лк. 23: 46)”...[3, 266 – 267]. Далі Інокентій дає власне пояснення: “Все, сказане Господом перед Своєю смертю, показує, що думка Його в ці рішучі моменти полягала у слові Божому... В ньому, як на кресленні Свого життя та служіння, бачить теперішнє, минуле та майбутнє; бачить, що вже звершилось, і що залишалось ще перетерпіти для блага людства; бачить, нарешті, виконання усієї великої волі Божої, і як Переможець... вигукує “звершилося!” [3, 267]. Проте Інокентій, посилаючись на Євангеліє від Івана, стверджує, що ніхто не міг

позбавити Ісуса життя проти Його власної волі (Ін. 10: 18), а отже, якщо Ісус віддає життя, то робить це за власною волею, і не на раніше виконання Своєї великої місії. На думку Інокентія, євангелія доповнюють одне одного – якщо в Івана йдеться саме про виконання божественної місії, то слова, записані Лукою, свідчать уже про виконаність цієї місії і готовність Ісуса передати дух свій у руки Отця. З огляду на це можна припустити, що слово “Звершилося!” було дійсно передостаннім, і з Хреста Ісусом було сказано саме сім слів.

Проповіді Інокентія, присвячені “Світлій седмиці”, сповнені емоційного забарвлення. В одному з “Повчань на літургії, у перший день Великодня” Інокентій, звертаючись до пастви, каже: “Яке велике щастя бути християнином! Де стільки світла та життя, як в Євангелії? Лише ми, християни, носимо хрест, лише ми святкуємо і воскресіння” [3, 200]. Тут він пояснює символ Великодня як перемогу Віри, Любові та Надії. Розвиваючи думку про дотримання заповідей, а отже, і наслідування прикладу Ісуса, проповідник передбачає зміну ставлення до християнського вчення представників інших конфесій: “Насправді, – каже він, – якщо ми у думках, почуттях та діях своїх будемо постійно виражати спосіб життя нашого Господа, то цим самим без суперечок, без зусиль затулимо уста всім ворогам його. Іудей, дивлячись на нас, скаже тоді: “Дійсно й насправді повстав Христос з гробу, а не був украдений учнями, як зводять наклеп пращури наші; адже дивись – Він живе у християнах!”, “Дійсно, Христос є Учителем істини, а не пророк наш” – скаже, дивлячись на нас, магометанин” [4, 197].

На особливу увагу заслуговує п’яте повчання. У ньому Інокентій, згадуючи натурфілософські роздуми святого Амвросія Медіоланського про час святкування Різдва, символ свята Великодня та весну як часове тло цього свята, доходить висновку про невипадковість цих часових збігів – “Він [Христос] міг померти та воскреснути в іншу пору року; проте воскрес саме тоді, коли вся природа може вітати Його своїм співвоскресінням” [4, 201]. З огляду на це Інокентій каже про необхідність оновлення людських душ саме в цей період.

“Слово в навечір’я Нового року” Інокентій присвячує майбутньому. На його думку, майбутнє, як велике, так і мале, як

цілих народів, так і кожної окремо взятої людини вкрито таємницею через відсутність у людини внаслідок гріхопадіння здатності бачити майбутнє. Проте, на думку проповідника, така здатність не могла би бути властивою сучасній людині, без шкоди для неї самої. Інокентій вважає: все, що потрібно знати людині про свою майбутню долю, не є таємницею для християнина, і лише деталі можуть викликати певну зацікавленість. Але знання цих деталей жодним чином не може допомогти нашому спасінню, а отже, і не дано нам. Людина позбавлена знання майбутнього та здатності впливати на минуле, проте має у повному своєму розпорядженні теперішнє. Беручи це до уваги, особливий наголос проповідник робить на недоторканості людської волі та праві вибору, що від самого початку було надане людині Господом. На підставі цього Інокентій вбачає лише переваги у розподілі здатностей у теперішньому стані людини [6, 236].

В архієпископа Інокентія склався особливий інтерес до зовнішньої природи та її проявів. За словами Т.Буткевича, для нього все у природі нагадувало про Бога, тож проповідник вбачав у ній не сукупність випадковостей, а іншу Біблію [1, 102]. Цей погляд на зовнішню природу ясно проглядається в усіх словах та бесідах Інокентія. На особливу увагу заслуговує “Слово про літо, друге”. Вона показує ознайомленість автора з тогочасним станом природничих наук, відомості з яких широко використовуються для пояснення явищ зовнішньої природи. Характерні для літа грім та блискавку він пояснює як “глас Господень”. Науковці пояснюють їх “силою, так званою електричною... що це за сила? Відповіді на це питання не дасть жоден мудрець. Сила, що має такі чи інакші прояви, сила, що робить те і те; а що вона сама – цього ніхто не знає” [9, 327]. Як бачимо, обмежений людський розум стикається з проявами, але не здатен досягнути причину, а тому пізнання природи є чуттєвим і неможливим для розуму раціонального [9, 327]. Звідси випливає, що християнська віра є ключем для пізнання природи, а природа, як зазначав Г. Флоровський, є для Інокентія нічим іншим, як найдосконалішим образом Божим [11, 198].

Урочиста промова “Слово на день священного вінчання на царство Благодетивішого Государя Миколая Павловича”

присвячена обґрунтуванню необхідності та непохитності монархії, для чого Інокентій використовує не лише Євангеліє, а й найсвіжішу інформацію з суспільно-політичного життя.

Взявши за взірець риси Царя Месії (Пс. 109), Інокентій припускає можливість перенесення цього пророцького зображення на долю найбільш гідних земних самодержців, зокрема царя Давида, а пізніше – Йосафата, Єзекії, Йосії та інших. Потім Інокентій актуалізує проповідь, для чого використовується зіставлення Миколи з царем Давидом, але не за зовнішністю, рисами характеру чи специфікою правління, а за суспільними обставинами (державні негаразди), з якими довелося зіткнутися обом правителям (хвороби, голод та міжусобні війни, з якими мусив боротися Давид, та епідемія холери в Європейській частині Росії 1830 р., голод у Київській губернії 1831 р. та Польське повстання 1830 – 1831 рр.). Далі, вітаючи паству, Інокентій називає ознаки близького завершення цих випробувань [5, 565 – 566].

Після чого Інокентій каже про недосконалість світу та необхідність подолання суспільних недоліків, яке має розпочинатися з себе: “Почни з самого себе, внеси лад та устрій у коло твоїх підлеглих, покажи у своєму житті приклад тих чеснот, які прагнеш бачити у суспільному житті” [5, 567 – 568].

Виходячи з трьох компонентів – неможливості побудови “Небесної Вітчизни” на землі, конструктивної корисності самодержавства та наявності необхідного процесу постійного вдосконалення суспільства, Інокентій наголошує, що небезпечним є прагнення до зміни існуючого ладу, якщо воно йде не від царського престолу [5, 569].

“Слово при вступі на паству Харківську” (1842 р.) було першою проповіддю, виголошеною Інокентієм у Харкові, і мало за мету дати харків’янам уявлення про характер та пріоритети нового єпископа [Інокентія].

Прочитавши текст з Послання апостола Павла до Коринтян (1 Кор. 1, 2, 4 – 5), у якому апостол нагадував, як він уперше з’явився перед ними та як образ його появи був протилежний їхнім очікуванням, Інокентій, порівнявши себе з апостолом, а харків’ян з коринтянами, висловив своє проповідницьке кредо – приходити до людей із простотою віри Євангельської [10, 397].

Спираючись на приклад апостола Павла, Інокентій виступав за недоцільність людської мудрості та вітійства у царині церковної проповіді.

Інокентій пропонує звернутися до історії церкви, а саме до виникнення ересей, більшість яких мали своїм початком людське прагнення пояснити те, що є у християнстві неосяжним. Передовсім це стосувалося Хреста Христового як ключового моменту віри євангельської, оскільки для обмеженого людського розуміння дійсні страждання та смерть Боголюдини видаються несумісними з гідністю та величчю Сина Божого.

Віра учнів Христових базується не на людській мудрості, а на силі Божій. В іншому випадку віра була б підпорядкована тим самим сумнівам та недолікам, що властиві усім продуктам людської діяльності. На підтвердження цього Інокентій звертається до античної історії: “Гордий Рим, з його Катонами та Цицеронами, покладав в основу своїх вірувань розум та красномовство; і що з того вийшло? Те, що в римському пантеоні опинилось, нарешті, стільки ж богів, скільки пристрастей у серці людському” [10, 401].

Насамкінець Інокентій знову повертається до паралелі, що була проведена на початку проповіді, і, звертаючись до харків’ян, каже: “Ваша любов до просвіти та наук не може бути схожою на суєтну мудрість коринтян, що не знали Бога істинного. Лише перст із неба може вказати вірний шлях на небо” [10, 403].

Підсумовуючи, наголосимо, що проповідницька спадщина Інокентія свідчить про наявність двох напрямів його християнських повчань, спрямованих 1) на переконання пастви в істинності життя Боголюдини та 2) на пояснення політичних і соціальних умов народного життя з християнського погляду. Проповіді першого виду складають повне річне коло духовних повчань, у центрі яких зосереджені проблеми життя, смерті та відродження; небесного суду; готовності до смерті; повторення людиною та природою долі Господа тощо. Проповіді другого виду, як правило, розпочинаються із сюжетів Святого Письма, які дають привід замислитися над реаліями сьогодення, щоб повернутися знову до Біблії, переконатися в її правильності. Приводом для таких проповідей є урочиста подія (вінчання на

царство, вступ на паству тощо), а предметом обговорення завуальовано стають загальнолюдські та соціальні катаклізми (епідемії, голод, соціальні виступи тощо). Гарантом соціального спокою, за Інокентієм, є самодержавна влада, що керується Законом Божим. Для переконливості проповідей архієпископ залучає відомості з різних наук, передовсім природничих.

Перспективи подальших пошуків у цьому напрямі доцільно проводити в аспекті вивчення впливу проповідей Інокентія на сучасну практику проповідництва.

Література

1. Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский // Русский Златоуст. Жизнеописание, слова и проповеди Святителя Иннокентия, архиепископа Херсонского. – М.: Рондо, 2007. – 784 с.

2. Давыдов И.И. Пастырская и ученая деятельность высокопреосвященного Иннокентия // Из отчета второго отделения Императорской академии наук, представленного председателем, академиком И.И.Давыдовым. – М., Б. и., 1867. – <http://www.lipetsk.ru/town/kraeved/glava2/davidov.html>

3. Иннокентий Херсонский. Последние дни земной жизни Господа нашего Иисуса Христа // Святитель Иннокентий, архиепископ Херсонский. Сочинения. – Единецко-Бричанская епархия, 2006. – С. 3 – 296.

4. Иннокентий Херсонский. Поучения на литургии, в первый день Пасхи // Святитель Иннокентий... – 2006. – С. 193 – 202.

5. Иннокентий Херсонский. Слово в день священного венчания на царство благочестивейшего государя Николая Павловича // Русский Златоуст... – М.: Рондо, 2007. – С. 564 – 570.

6. Иннокентий Херсонский. Слово в навечерии Нового года // Святитель Иннокентий... – С. 235 – 236.

7. Иннокентий Херсонский. Слово на страсти Господни // Святитель Иннокентий... – С. 129 – 134.

8. Иннокентий Херсонский. Слово на утрени, в четверток Недели 1-й Великого поста, о исповеди // Святитель Иннокентий... – С. 56 – 62.

9. Иннокентий Херсонский. Слово о лете, второе // Святитель Иннокентий... – М.: Рондо, 2007. – С. 326 – 330.

10. Иннокентий Херсонский. Слово при вступлении на паству Харьковскую, сказанное в Харьковском Успенском соборе (1842 г.) // Русский Златоуст. – М.: Рондо, 2007. – С. 397 – 403.

11. Флоровский Г. Пути русского богословия. – К.: Христианско-благотворительная ассоциация “Путь к истине”, 1991. – 600 с.

Баханов Андрей. Архиепископ Иннокентий как христианский проповедник. В статье показано, что политические взгляды Иннокентия основывались на признании самодержавной власти, которая руководствуется Законом Божьим, гарантом социального спокойствия. На основе анализа проповедей Иннокентия дана общая характеристика религиозно-этических поучений на сюжеты Святого Письма и торжественных событий светской жизни. Определены основные приемы, используемые архиепископом для усиления влияния проповеди на паству.

Ключевые слова: проповедь, христианский проповедник, архиепископ, Иннокентий.

Bakhanow Andrey. Archbishop Innokentiy as a christian preacher. In the article the author proves that basis of Innokentiy's views is confidence that the guarantee of social tranquility is autocratic power and God's Law. To make the sermon more convincing the archbishop uses information from different sciences, especially natural science. On the basis of Innokentiy's sermones the general characteristic of religious and ethical homilies as for different plots of Holy Writ and ceremonial events of secular life is given in the article. The main methods which are used by archbishop for intensification of sermon's influence on congregation have been defined.

Key words: sermon, christian preacher, archbishop, Innokentiy.